

Володимир Греченко,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри соціально-гуманітарних
дисциплін Харківського національного
університету внутрішніх справ

Олег Марцеляк,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПИТАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОГО ПРАВА ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У РОЗРОБКАХ ПРОФЕСОРА ЗАГОРОВСЬКОГО О. І. (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Проаналізовано творчий доробок правника ХІХ ст. професора О. І. Загоровського, який працював в Київському, Харківському та Одеському (Новоросійському) університетах та зробив значний внесок у вивчення права Київської Русі. Основну увагу приділено його науковим поглядам щодо зобов'язальних правовідносин у давньоруському суспільстві, зокрема щодо суб'єктів та видів зобов'язання, підстав його виникнення.

Ключові слова: історія права, зобов'язальне право, О. І. Загоровський, Київська Русь, Руська Правда, позика.

Греченко В., Марцеляк О.

Вопросы обязательственного права периода Киевской Руси в разработках профессора Загоровского А.И. (вторая половина XIX в.)

Проанализировано творческую наработку юриста XIX в. профессора А. И. Загоровского, который работал в Киевском, Харьковском и Одесском (Новоросийском) университетах и сделал значительный вклад в изучение права Киевской Руси. Основное внимание предельно его научным взглядам относительно обязательственных правоотношений в древнерусском обществе, в частности относительно субъектов и видов обязательства, оснований его возникновения.

Ключевые слова: история права, обязательственное право, А. И. Загоровский, Киевская Русь, Русская Правда, заем.

Grechenko V., Martelyak O.

Professor Zagorovsky's (the second half of XIX c.) elaboration of issues of contractual rights in Kyiv Rus

The article refers to the masterpiece by the legist professor's Zagurovsky's O.I. who worked at Kyiv, Kharkiv and Odessa (Novorossian) Universities and made a great contribution to the research of the law in Kyiv Rus. A lot of attention is drawn to his scientific views on contractual right in Old Russian society, especially its subjects, kinds of contracts and reasons of origin.

Keywords: History of Law, obligation right, Kyiv Rus, A. I. Zagorovsky, Rus'ka Pravda, loan.

Постановка проблеми. У середині ХІХ ст. історія права починає активно розроблятися в університетах, які діяли на українських землях. Головна увага в цих наукових розвідках спочатку приділялася праву доби Київської Русі. Цьому періоду приділив свою увагу і професор Олександр Іванович Загоровський, який працював у всіх трьох вищезазначених університетах і висловив низку цікавих та оригінальних ідей щодо цивільного права давньоруської держави. Ці думки не втратили своєї актуальності й до сьогодні, їх аналіз має не лише історичне, але й теоретичне значення і тому потребує поглибленого аналізу.

Стан наукової розробки проблеми. Нам не вдалося знайти жодної публікації, де б аналізувалися правові погляди О. І. Загоровського. Достатньо описані основні віхи його біографії та подана дуже загальна характеристика його робіт. Тому своїм завданням ми вбачаємо розгляд одного з головних напрямів його досліджень – сутності позики за давньоруським правом.

Виклад основного матеріалу. Оскільки біографія О. І. Загоровського достатньо відома, нагадаємо лише її основні віхи. Олександр Іванович Загоровський народився 1 січня 1849 р. [1, с. 78] в Київській

© Володимир Греченко, Олег Марцеляк, 2018

губернії в сім'ї священника. В 1867 р. вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира, який закінчив в 1871 р. зі ступенем кандидата права. В 1875 р. в тому ж університеті захищає дисертацію про *venia legendi* («на право викладання») – «Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия» [2]. В 1878 р. О. І. Загоровский, після захисту дисертації «Незаконнонароджені за саксонським і французьким цивільним кодексом, у зв'язку з принциповим вирішенням питання про незаконнонароджених взагалі», за рішенням юридичного факультету Університету св. Володимира був удостоєний ступеня магістра цивільного права і в 1878–1879 рр. обіймав посаду приват-доцента на кафедрі цивільного права цього університету. Наступний етап в науково-педагогічній діяльності А. І. Загоровського був пов'язаний з юридичним факультетом Харківського університету, де він з червня 1880 р. обіймав посаду доцента кафедри цивільного права і судочинства, а з вересня 1884 р. був затверджений екстраординарним професором тієї ж кафедри. У 1884 р., в Московському університеті він захистив докторську дисертацію «Про розлучення за російським правом». У 1886 р. саме за результатами цього дослідження він був удостоєний Імператорською академією наук Уваровської премії. У тому ж 1886 р. він був затверджений у званні ординарного професора кафедри цивільного права Харківського університету, а також обраний членом Київського юридичного товариства при Університеті св. Володимира і членом історико-філологічного товариства при Харківському університеті [3, с. 10]. У 1892 р. за станом здоров'я, яке вимагало м'якшого клімату, А. І. Загоровский перейшов на службу в Імператорський Новоросійський університет, де 11 січня 1892 р. був обраний ординарним професором кафедри цивільного права і цивільного судочинства. На цій кафедрі він працював до останнього дня свого життя. Упродовж 1908 р. він був деканом юридичного факультету Новоросійського університету, пізніше призначався в. о. декана (у 1909 р. і в 1910 р.). Помер О. І. Загоровський 20 червня 1919 р. [1, с. 79].

Зосередимося на його роботі «Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия», яка має виражений історико-правовий характер. Автор розпочинає свою роботу зі значення майнових відносин в історії людського суспільства. Він відзначає, що в розвитку майнових відносин прогрес права йде паралельно з економічним прогресом. Уся сукупність приватних відносин у первісну епоху групується біля речей. Юридичні зв'язки, що випливають зі спадку та зобов'язань, знаходяться лише у зародковому стані і першоосновою мають також річ. Наступність полягає не у праві, а у речі [2, с. 1–2]. При цьому Загоровський посилається на міжнародні договори Русі з Візантійською імперією. З цих договорів («русів з греками») видно, що вже існувало спадкування за законом і за заповітом. Ст. 9 договору князя Олега зовсім не стосується порядку спадкування русичів, а як справедливо говорить інший сучасник Загоровського В. М. Нікольський [4, с. 221], стосується збереження та передавання за належністю майна померлого на чужині [2, с. 7].

Інший професор Одеського університету В. В. Сокольський вважав, що цивільне право в цих договорах – це переважно спадкове право, яке стосувалося, на його думку, таких положень: 1) візантійці відмовляються від усіх спадкових прав русичів, що у них служать, на яких вони могли дивитися як на своїх тимчасових підданих і не лише дозволяють вивозити це майно закордон, але й не застерігають собі ніякої частини, що було звичним у ті часи і що у Західній Європі не було аж до поточного для автора (XIX) століття; 2) правило переваги спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом існувало вже тоді; 3) у випадку, коли заповіту не знаходили, – відкривалося спадкування за законом і спочатку його мали отримувати свої, а потім т. зв. «малі ближачки». Під «своїми» розумілися, очевидно, діти та усі низхідні за римським правом або ті родичі, що жили разом, нероздільно, «одним домом» [5, с. 9]. «Значить, – робить висновок вчений, – стосовно «своїх» спадку могло і не бути, оскільки усе, чим володів один член родини, належало і усій сім'ї» [6, с. 17].

О. І. Загоровський звертає увагу на таке дискусійне питання в історико-правовій науці XIX ст. (у XX–XXI ст. також) як значення та суть поняття «ізвод 12 человека». У цій заочній дискусії брали участь багато вчених, зокрема: О. Рейц, Й. Ф. Г. Еверс, М. М. Карамзін, О. П. Куніцин, С. П. Пахман, М. Л. Дювернуа, М. О. Максимейко, М. М. Ковалевський, М. М. Покровський, М. Д. Іванішев, В. Ф. Владимирський-Буданов, М. І. Ланге, Б. І. Сиромятніков, В. С. Юшков, Я. М. Щапов, І. Грицко, П. Мрочек-Дроздовський, Л. В. Мілов та ін., які висловлювали різні точки зору на цю проблему, зокрема, що це люди, які ведуть слідство, своерідний суд присяжних, третейський суд, суд громади [7, с. 31–32]. Але О. І. Загоровський і на це питання відповідав по-своєму. Він вважав, що ці 12 були суддями правочину про позику, – стаття категорично говорить про такий її характер, але вони не були її свідками. «Важко припустити, – зауважує він, – щоб Руська Правда вимагала 12 свідків щодо договору про позику». Такий договір був би занадто складним та незручним – людині, що потребувала грошей, нелегко було б шукати 12 свідків для здійснення

правочину, а ще важче розшукувати їх у випадку виникнення спору при виконанні позики [2, с. 11]. Таким чином, з цього приводу висловлено чимало різних думок, але й зараз цю майже 200-річну дискусію не можна вважати закінченою. Як нам здається, точка зору О. Загоровського заслуговує на увагу.

Вчений відзначає, що у Просторовій Правді значна увага приділяється позиці. «Це пояснюється тим, – вважає автор, – що в ті часи був дешевим труд, а ціна продуктів високою, грошей не вистачало, тому часто зверталися до позики. Крім того, тоді вже була розвинена міжнародна торгівля, що не могло не вплинути на позику, яка є «одним з головних її нервів». Жоден з правочинів приватного життя не мав такого значення для давніх людей, як позика» [2, с. 17].

Договір позики того часу, як зазначав О. І. Загоровський, передбачав такі суттєві елементи: відомих осіб, відомий предмет та угоду, висловлену відомим чином сторонами відносно долі правочину і як несуттєвий елемент – винагороду кредиторю за надання боржнику позиченого предмета чи відсотків. [2, с. 19].

Привілейованість деяких верств населення не впливала на їх цивільні права. Княжий муж, як і простий смерд, підлягав однаковій відповідальності та за невиконання приватного правочину (угоди) міг бути позбавлений не лише свого привілейованого стану, але й волі. Дійсною перевагою в приватноправових стосунках користувався лише князь. Його власність цінувалася дорожче, ніж у простої людини, борги йому стягувалися раніше, ніж у інших кредиторів [2, с. 20].

У Руській Правді є відмінність між тими правочинами, де об'єктом є холоп та іншим майном. У певних випадках холоп наділений дієздатністю. Цей подвійний характер статей про холопів відбивається і на тих статтях, що стосуються позики. З одного боку, позика, укладена холопом, рабство якого було відоме позикодавцю, дорівнює нулю перед законом, з іншого, – холоп міг вести справи свого господаря і борги, які він зробив, були обов'язковими для господаря, як і борги, зроблені іншою його довіреною особою. Навіть позичка, здійснена холопом самостійно, а не за дорученням, мала повну силу, якщо тільки раб у самому правочині фігурував як вільний. Тільки стягнення за такою позикою здійснювалося не з холопа, а з його господаря і тому, що господарю належав товар холопа, йому за справедливістю повинні були належати і борги. Тут Руська Правда відрізняється від римського права, яке не визнавало господарів відповідальними за інші зобов'язання їх рабів. Це пояснюється економічними причинами. Господарі холопа іноді змушені були користуватися послугами раба замість послуг вільного і сильно втрачали б, якби не користувалися послугами холопа [2, с. 22].

«З прагнення сприяти торгівлі, – зауважував вчений, – витікає положення Правди щодо місцевих та іноземних купців – для них допускалася полегшена форма позики, і як наслідок цього – спрощення процедури при виникненні спору щодо виконання договору (ст. 45). Але для того, щоб користуватися привілеєм, слід було довести, що позика призначена для торгівлі» [2, с. 26].

Цікавою є думка О. І. Загоровського щодо права на позику неповнолітніх. Він вважав, що у Правді є статті, які регулюють їх права щодо позик. Це статті, що стосуються опіки та спадкування удови. Неповнолітні були позбавлені можливості позичати [2, с. 28].

Автор відзначає, що важливим елементом позики є предмет і Руська Правда перераховує ці можливі предмети: куни, мідь, ячмінь, коні, вівці, кози, корови, бджоли, ячмінь, овес, сіно та ін. (ст. 47, 49–64). Проте цим переліком предмет позики не обмежується, тобто цей перелік не є завершеним [2, с. 28].

«Вільно висловлена воля про умови позики є необхідною її умовою», – підкреслював дослідник. Руська Правда заперечувала юридичне значення позики, укладеної примусово. Тому вільно висловлена воля повинна мати певну форму. Це відповідало нормам тодішнього юридичного процесу і відбувалося усно, але за участю громади. Проте громада була занадто громіздкою, щоб усім складом брати участь у кожній справі. Очевидно, це робила та сама комісія з 12 осіб, про яку вже згадувалося раніше. Згодом до доказів додалися ордалії. Форма укладення договорів була просякнута елементом громадським, головним провідником якого було послушення. Правда не визнавала юридичної сили за позикою, якщо сторони не залучили послухів. Цю абсолютну вимогу послушення Правда пом'якшує в двох випадках: коли сума позики менше 3-х гривень та при позиці між людьми торговими і для торгівлі. У першому та другому випадках позичка укладалася неформально, простою угодою. Це пояснюється тим, що кликати послухів при мізерній сумі було нераціонально, не відповідало очікуваній вигоді. Щодо правочину між купцями, – це полегшення закону було пов'язане як з частотою подібних договорів, так і необхідністю дотримуватися швидкості обігу, чому б заважало відшукування послухів [2, с. 29; 30].

М. Л. Дювернуа вважав послухів представниками громади [8, с. 93], Загоровський з цим погоджується [2, с. 31].

З часів прадавньої Правди виділяли дві групи свідків – видоки і послухи, причому в літературі до теперішнього часу відсутня єдина думка про те, в чому саме полягає відмінність цих груп. З цієї проблеми висловлювалися М. І. Гартунг, С. В. Пахман, І. Енгельман, М. Л. Дювернуа, В. Г. Демченко. З однієї точки зору, видоками іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають в розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб. Інша думка виходить з процесуальної відмінності цих груп, називаючи видоками свідків в традиційному розумінні цього слова, а послухами – осіб, за свідченнями яких суддя встановлював правомірність дій сторін [9, с. 9].

Загоровський вказує на еволюцію процесуальної ролі послухів. З послабленням громади та посиленням влади князя ситуація дещо змінюється. Купівля-продаж може вже тепер здійснюватися і перед двома представниками громади або перед митником, князівським чиновником (ст. 33 і 36) [2, с. 32].

Там, де позика могла бути укладена без послухів, засобом доказу була рота. Коли боржника і послухів вже не було в живих, користувалися духовними грамотами, де було розписано, що кому давати і віддавати. При таких умовах духовні грамоти слугували не лише підкріплення позову при виникненні боргової претензії, але й самостійним доказом [2, с. 33–34]. До несуттєвих належностей позики належали відсотки, оскільки від наявності чи відсутності їх не залежала природа позики. Відсотки складали хоч і необов'язкову, але звичайну умову договору про позика [2, с. 34–35].

Руська Правда розрізняє відсотки (рези) місячні, третні та річні, найвищими були місячні. О. І. Загоровський вважав, що законодавець намагався обмежити їх [2, с. 42].

Руська Правда за життя боржника не поширювала його зобов'язання на інших членів сім'ї, але з іншого боку – не обмежувала сили зобов'язання лише часом життя боржника. Тут О. І. Загоровський не погоджується з іншим своїм сучасником В. М. Нікольським, який стверджував, що за борги батько видавався з головою разом з жінкою і дітьми [4, с. 278–280]. Останній, як вважав О. І. Загоровський, виходив з невірної припущення, що в добу Руської Правди на Русі не існувало персональної відповідальності. «Невірно те, – аргументує свою думку Загоровський, – що за цивільні правопорушення відповідала уся сім'я солідарно – в Руській Правді у жодній статті немає нічого подібного». Навпаки, – той, хто завдав шкоди майну іншого, сам, без усіякої участі інших, повинен відшкодувати збитки. Члени сім'ї притягалися до відповідальності за зобов'язанням батька сімейства тоді, коли вони були представниками особи батька після його смерті. Коли термін позики добігав до кінця, а кредитор не був задоволений, відбувалося стягнення боргу. При цьому розрізнялося стягнення безспірне та спірне. Перше застосовувалося тоді, коли існування зобов'язання не заперечувалося, а лише була відмова в платежі, з-за відсутності коштів або небажання боржника (ст. 68, 69). Друге застосовувалося тоді, коли саме право на сплату боржником заперечувалося, визнавалося недейсним (ст. 45, 46). При безспірному стягненні обходилися, як правило, без суду, вирішуючи справу з боржником власними силами. Це витікало з тодішнього державного ладу, коли суспільна влада була слабкою і приватним особам доводилося мимоволі виконувати її функції.

Спірне стягнення боргу відбувалося за участю судової влади, після судового розгляду, надання доказів та постанови рішення. Проте виконання рішення здійснювалося тими ж приватними особами, які фігурували на процесі у якості сторони. Руська Правда взагалі не знала виконавчих органів. Як підготовка справи до суду лежала на сторонах, так і виконання вироку. Якщо власних сил у того, хто виграв процес було недостатньо для примушування супротивника до виконання, то він заручався, очевидно, підтримкою громади.

Особисті заходи стягнення полягали в тому, що боржник починав знаходитися у розпорядженні кредитора, який міг застосовувати проти нього фізичне насильство і навіть продати його [2, с. 50; 52; 53; 57].

Аналізуючи запобіжні засоби, які застосовувалися для забезпечення цивільного провадження в добу Київської Русі, О. І. Загоровський погоджується з думкою О. Ф. Кістяківського про те, що поруки були тоді єдиним запобіжним засобом, як у кримінальному, так і в цивільному процесі [10, с. 13].

«Фізичні муки та в'язниця для боржника були засобами приготувальними, попередніми», – зауважував О. І. Загоровський. Остаточним та радикальним методом стягнення був продаж у рабство, причому це не залежало від суми боргу. Руська Правда розрізняла різні види неспроможності, залежно від зловмисності. Якщо кредит було отримано обманним шляхом, то до такого боржника одразу застосовувалися радикальні заходи – продаж у рабство. Далі за тяжкістю покарання йшли ті, хто не міг сплатити борг зі своєї вини, але без обману чи підробки. Для них могла бути зроблена відстрочка, але за згоди кредитора. Часто використовувалося відпрацювання боргу у господарстві кредитора. Закон захищав тих, чия неспроможність сталася не з їх вини. Щодо них заборонялося застосовувати насильство та їм надавалася відстрочка [2, с. 60,61].

Дослідник вступає в дискусію з іншими вченими щодо покарань за неспроможність. М. Л. Дювернуа [8, с. 84] та М. І. Хлебніков [11, с. 322] вважали, що усіяка неспроможність вела до рабства, М. Ф. Владимирський-Буданов думав, що рабами стають лише ті боржники, які не можуть віддати борг, М. І. Ланге стверджував, що на Русі не було рабства за борги, а боржники оберталися в закупів [12, с. 122–123]. «Усі ці думки, – стверджував О. І. Загоровський, – не витримують критики і суперечать ст. 68–69 Правди». Позики в добу Руської Правди робилися головним чином людьми без засобів, про що говорить незвичайний розвиток закупництва – договір, який би люди без особливої потреби не укладали [2, с. 63, 38].

Відомі дослідники історії права К. О. Неволін і М. В. Калачов вважали закупництво особливим різновидом особистого найму, але правочин про закупництво, як зазначав О. І. Загоровський, є, насамперед, правочин про позику. Відносини за закупництвом, які мають аналогію з відносинами щодо особистої позики, є особливим способом виконання попередньо укладеного договору про позику. Контракт про вступ у закупи був, за суттю, договором позики–позики, забезпеченої заставою. Різниця між позикою та закупництвом полягала в стосунках між контрагентами [2, с. 66, 67]. М. І. Ланге вважав, що закуп стає на деякий час до повернення боргу, холопом кредитора [12, с. 62]. «Але ототожнення закупництва з рабством є невірним», – відзначав О. І. Загоровський. Правовий стан холопа суттєво відрізняється від правового стану закупа. Закуп не мав того юридичного знеособлення, як холоп [2, с. 68–69].

М. І. Ланге розрізняв 2 види закупництва: 1) закупі, що найнялися на роботу до князів, бояр, монастирів, щоб відпрацювати у позичені у них гроші або речі; 2) закупі – це ті, кого ті ж особи продали на торжищі за борги [12, с. 62]. Загоровський відзначав, що твердження невірне, бо закупів могли мати усі вільні люди (тому перший пункт вірний лише на половину), по-друге, продажу в закупництво узагалі не існувало. Закупі були вільними людьми, зрівняння закупів з рабами не має під собою підстав. Закуп міг брати позику, але не міг закладати себе [2, с. 71; 24, 76].

Сьогоднішнє розуміння терміну «закупі» близьке до того, що писав О. І. Загоровський. В «Енциклопедії історії України», що побачила світ 2005 р., читаємо: «Закупами, або «наймитами» (від «наим» – лихва) вважалися ті, хто зобов'язувався службою господареві вернути взяте в нього в борг. За своїм соціальним статусом у Київській Русі закупі не були повними холопами. Вони, зокрема, мали право «явлено» йти від господаря на пошуки грошей, ставати послухами «в мале тяжи» (у незначних судових процесах). Господар був відповідальним за безпричинне покарання закупа; якщо господар продавав закупа як раба, то закуп за рішенням суду ставав вільним. Проте втеча від господаря або крадіжка чужого майна робили закупа «обельним» (повним) холопом [13, с. 227].

Висновки. Отже, О. І. Загоровський був помітною постаттю в юридичній науці другої половини ХІХ ст. Він зробив істотний внесок у викладання правничих дисциплін у трьох університетах, що діяли на терені України в той час. Його роботи у сфері зобов'язального права доби Київської Русі не втратили свого значення й донині. Вчений писав свої твори у полемічній манері, сміливо дискутуючи з відомими тоді метрами юридичної науки. Це сприяло встановленню наукової істини, зокрема щодо розуміння суб'єктів та видів зобов'язання, підстав його виникнення, сутності закупництва, процесуальної ролі послухів та інших проблем історії права Київської Русі.

Список використаних джерел

1. *Служители Фемиды: страницы истории юридического образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова (1865–2015 гг.) / авт. кол.: И. С. Кантафарова, Б. С. Бачур, М. А. Подрезова [и др.]; рук. проекта, сост. И. С. Кантафарова; под ред. И. С. Кантафаровой. – Одесса: Астропринт, 2015. – С. 78.*
2. *Загоровский. А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия / А. Загоровский. – К.: Унив. тип., 1875. – 78 с.*
3. *Бачур Б. С. Забытые имена: Александр Иванович Загоровский (К 150-летию Одесского (Новороссийского) университета) / Б. С. Бачур // *Правова держава*. – 2015. – №19. – С. 8–12.*
4. *Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. Историческое рассуждение / В. О. Никольский. – М.: Унив. тип., 1859. – 412 с.*
5. *Бандурка О. М. Дослідження В. В. Сокольським міжнародних договорів Київської Русі Х ст. / О. М. Бандурка, В. А. Греченко // *Верховенство права*. – 2017. – № 4 С. 6–12.*
6. *Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским) / В. В. Сокольский // *Университетские известия*. – 1870. – № 1. – 29 с.*

7. Греченко В. А. Олександр Рейц як історик держави та права Київської Русі / В. А. Греченко // *Право і Безпека*. – 2013. – № 2 (49). – С. 29–33.
8. Дювернуа Н. Л. *Источники права и суд в древней России. Опытты по истории русского гражданского права*. – М.: Университетск. тип., 1869. – 415 с.
9. Греченко В. А. як історик права Київської Русі / В. А. Греченко, М. Л. Дювернуа // *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. – 2013. – № 4 (63). – С. 6–13.
10. Кустяковський А. Ф. *О пресечении обвиняемому способов уклоняться от суда и следствия* / А. Кустяковський. – СПб.: «Судебный вестник», 1868. – 194 с.
11. Хлебников Н. *Общество и государство в домонгольский период русской истории* / Н. Хлебников. – С.-Пб.: Тип. А. М. Котомина, 1872. – 547 с.
12. Ланге Н. *Исследование об уголовном праве Русской Правды*. / Н. Ланге. – С.-Петербург: Тип. II Отд. С. Е. И. В. Канцелярии, 1860. – 290 с.
13. Вілкул Т. Л. *Закупи* // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; Інститут історії України НАН України*. – К.: *Наук. думка*, 2005. – Т. 3. – С. 227.

References

1. Kanzařarova, I. S., Bachur, B. S., Podrezova, M. A. (2015). *Sluzhiteli Femidy: stranitsy istorii yuridicheskogo obrazovaniya i nauki v Imperatorskom Novorossiyskom – Odesskom natsional'nom universitete imeni I. I. Mechnikova (1865–2015)* [Servants of Themis: pages of the history of legal education and science in the Imperial Novorossiysk – Odessa National University named after II. Mechnikov (1865–2015)]. Odessa: Astroprint [in Russian].
2. Zagorovskiy, A. (1875). *Istoricheskiy ocherk zayma po russkomu pravu do kontsa XIII stoletiya* [Historical outline of the loan on Russian law until the end of the XIII century]. Kiyev: Univ. tip. [in Russian].
3. Bachur, B. S. (2015). *Zabytyye imena: Aleksandr Ivanovich Zagorovskiy (K 150-letiyu Odesskogo (Novorossiyskogo) universiteta)* [Forgotten Names: Alexander Ivanovich Zagorovsky (To the 150th Anniversary of the Odessa (Novorossiysk) University)]. *Pravova derzhava – Pravova Power*, 19, 8–12 [in Russian].
4. Nikol'skiy, V. (1859). *O nachalakh nasledovaniya v drevneyshem russkom prave. Istoricheskoye rassuzhdeniye* [On the principles of inheritance in the ancient Russian law. Historical reasoning.]. M.: Univ. tip. [in Russian].
5. Bandurka, O. M., Grechenko, V. A., Doslidzhennya, V. V. (2017). *Sokol's'kim mizhnarodnikh dogovoriv Kifivs'koї Rusi KH st.* [Investigation VV Sokolsky international treaties of the Kievan Rus. X centuries]. *Verkhovenstvo prava – Rule of Law*, 4, 6–12 [in Ukrainian].
6. Sokol'skiy, V. V. (1870). *O dogovorakh russkikh s grekami (probnaya lektiya, chitannaya v Universitete sv. Vladimira dlya polucheniya zvaniya privat-dotsenta kandidatom Sokol'skim)* [On treaties of Russians with the Greeks (trial lecture, read at St. Volodymyr University for the title of private associate professor candidate Sokolsky)]. *Universitetskiye izvestiya*. – University news, 1. Yanvar' [in Russian].
7. Hrechenko, V. A. (2013). *Oleksandr Reyts yak istoryk derzhavy ta prava Kyyivs'koyi Rusi* [Oleksandr Reitz as a historian of the state and the rights of Kievan Rus]. *Pravo i Bezpeka – Law and Safety*, 2 (49), 29–33 [in Ukrainian].
8. Dyuvernuua, N. L. (1869). *Ystochnyky prava y sud v drevney Rossyy. Opyty po ystorry russkoho hrazhdanskoho prava* [Sources of law and the court in ancient Russia. Experience in the history of Russian civil law]. M.: Unyversytet•sk. Typ [in Russian].
9. Hrechenko, V. A. (2013). *Dyuvernua M. L. yak istoryk prava Kyyivs'koyi Rusi* [Duvernova as a Historian of the Law of Kyiv Rus]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of the Kharkiv National University of Internal Affairs*, 4 (63), 6–13 [in Ukrainian].
10. Kystyakovsky, A. F. (1868). *O presechenyy obvynyaemому sposobov uklonyat'sya ot suda y sledstviyya* [On the suppression of the accused ways to evade judgment and consequence]. SPb.: «Sudebnyy vestnyk» [in Russian].
11. Khlebnykov, N. (1872). *Obshchestvo y hosudarstvo v domonhol'skiy peryod russkoy ystorry* [Society and state in the pre-Mongol period of Russian stories]. S.-Pb.: Typ. A. M. Kotomyna [in Russian].
12. Lanhe, N. (1860). *Yssledovanye ob uholovnom prave Russkoy Pravdy* [Study on the criminal law of the Russian Pravda]. S.-Peterburh: typ. Otd. S. E. Y. V. Kantselyaryy [in Russian].
13. Vilkul, T. L. (2005). *Zakupy* [Procurement]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny – Encyclopedia of History of Ukraine. Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine*. K.: *Nauk. dumka*. T. 3: E – Y [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 2.02.2018.